

Slavica Plahuta

FAŠISTIČNA STRANKA V GORIŠKI POKRAJINI (1941—1943)

Referat na 23. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu, 1. oktobra 1986.

Goriška pokrajina je bila najseverovzhodnejša italijanska pokrajina. Njeno prebivalstvo je bilo v večini slovensko — »tujerodno«. Pokrajinska meja, ki se je iz političnih razlogov med obema vojnama spreminjala, se je ustalila po obnovitvi pokrajine v začetku leta 1927.¹ Na vzhodu je tekla po bivši jugoslovansko-italijanski meji do Kalc. Na jugu se je nadaljevala mimo Hrušice in Nanosa, obkrožila Vrabče ter se nadaljevala mimo Vrhov, ki jih je pustila v Tržaški pokrajini, in se usmerila proti jugu, pri Velikem Repnu pa proti zahodu. Tekla je mimo Velikega Dola, prečkala Doberdobsko planoto in se nadaljevala južno od Zagraja do sotočja Soče in Tera. Zahodna meja je tekla po Teru, pri Verši se je usmerila proti severu, obkrožila Brda in se nadaljevala po Kanalskem Kolovratu, nato mimo Livka, po Matajurju, za tem je obkrožila Breginjski kot in se nadaljevala čez Kanin, Predel in Mangart, kjer je dosegla jugoslovansko-italijansko mejo. Pokrajina je merila 272.995 ha. Po ljudskem štetju iz leta 1936 je v njej živele 227.653 prebivalcev. Lavo Čermelj navaja, da jih je bilo 8571 manj kot ob ljudskem štetju leta 1910. Od tega je bilo po strogo zaupnem štetju o etnični strukturi 81.997 Italijanov (9079 več kot 1910) in 144.620 Slovencev (14.606 manj kot leta 1910). V pokrajini je bilo 42 občin.²

V prispevku »Fašistična stranka v Goriški pokrajini 1941—1943«, ki je ožja tema iz preučevanja osrednjega dela Slovenskega Primorja med NOB, želim prikazati organizacijo in dejavnost fašistične stranke na Goriškem, še posebej njen odnos do druge svetovne vojne in do NOB slovenskega naroda na Primorskem, pri katerem sta v obravnavanem obdobju naraščala antifašizem in narodnoosvobodilno razpoloženje.

Temeljni viri za preučevanje teme so bili glasilo Posoške federacije borbenih fašijev Voce fascista — Foglio d'ordini della Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo, ki je kot štirinajstdnevnik ali kot tednik izhajalo v Gorici od 28. oktobra 1939 do padca fašizma (25. julija 1943),³ in posamezni dokumenti federalnega tajnika, ohranjeni v fondih goriške kvesture in prefekture ter zbirka poročil političnih sekretarjev borbenih fašijev iz Goriške pokrajine. Gradivo hranita arhiva Vojnozgodovinskega inštituta v Beogradu in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Skromne podatke vsebuje tudi Il Piccolo za Tržaško pokrajino, izdaja za Goriško pokrajino za to obdobje pa žal ni ohranjena.

Organizacija fašistične stranke v pokrajini

Politična ureditev fašistične Italije, ki ji je dajala ton fašistična stranka, je bila v tesnem sožitju z upravnoadministrativno ureditvijo. Obe sta imeli enako in med seboj tesno povezano organizacijsko strukturo. V svojem vrhu — to je, v šefu vlade (capo del governo) in v vodji stranke (duce del partito), sta se združili. Sožitje je poosebljala dvojnost organov države in stranke. Županu občine je tako ustrezal politični sekretar borbenega fašija, prefektu v pokrajini pa federalni sekretar fede-

¹ Zakonski dekret je izšel 2. januarja 1927.

² Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvaši pod Italijo, Ljubljana 1965. Lavo Čermelj, Julijska Krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina, imenoslovje in upravnopolitična ureditev, Beograd, 1945. Lavo Čermelj, Politično upravni in sodni pregled ob koncu 1928, Poljudnoznanstveni zbornik Luč, 1929/IV., str. 15—35. La provincia di Gorizia nelle sue vicissitudini, Gorica, april 1966.

³ Casnika hranita Biblioteca statale Isoncina v Gorici in Biblioteca civica v Trstu.

racije borbenih fašijev. Ob redni kraljevi vojski (reale esercito) je stranka imela prostovoljno milico za narodno varnost (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale — MVSN). Njena 62. legija posoških črnih srajc (62. Legione CC NN d'Isonzo) je imela sedež v Gorici. V obračunavanem obdobju sta bila njena poveljnika Giorgio Caioli Carrara in Pietro Recci. Poleg rednih državnih sodišč je delovalo strankino posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello stato), vzgojnoizobraževalnemu sistemu v državi pa je ustrezala množična mladinska politična organizacija GIL (Gioventù italiana del Littorio) s sekcijami. Stranka je bila popolnoma vključena v državno ureditev in je bdela nad celotnim javnim življenjem.⁴

Temeljne organizacijske enote fašistične stranke so bili borbeni fašiji (Fascio di combattimento), ki so praviloma delovali za območje posameznih občin, oziroma za teritorialno zaključene dele občine. Vodili so jih politični sekretarji v skladu z direktivami in ukazi federalnega tajnika, ki jih je tudi imenoval. V letih 1941—1943 je goriški federalni tajnik imenoval tudi komisarje borbenih fašijev ali izredne komisarje. To so bili običajno višestopenjski strankini funkcionarji. Po večini so bili iz vrst članov federalnega direktorija ali federalni inspektorji con, ki so nadomeščali začasno odsotne — skoraj praviloma pa v vojsko vpoklicane ali pa tudi kako drugače premeščene, ali odpoklicane politične sekretarje. Borbeni fašiji so se delili na odseke (settores) in oddelke (nucleo). Goriški mestni borbeni fašij pa se je delil na pet fašističnih rajonskih skupin (gruppo rionale).⁵ Odseke in oddelke so vodili vodje (capo), rajonske skupine pa zaupniki rajonskih skupin (fiduciario gruppo rionale). Najvišji politični organ borbenih fašijev je bil direktorij. Predsedoval mu je fašistični sekretar, sestavljali pa so ga politični podsekretarji, administrativni sekretar in člani. Pri borbenih fašijih je delovala tudi disciplinska komisija, ki jo je vodil politični podsekretar. V Goriški pokrajini je bilo 49 borbenih fašijev, ki so se po teritorialnem principu združevali v petnajst federalnih fašističnih con: prva cona: Kobarid, Breginj, Bovec in Soča; druga cona: Most na Soči, Tolmin, Grahovo; tretja cona: Cerkno, Idrija, Črni vrh; četrta cona: Vipava, Št. Vid (Podnanos), Ajdovščina, Col; peta cona: Šempas, Črniče, Sv. Križ (Vipavski Križ), Dol-Otlica; šesta cona: Dornberk, Rihemberk, (Branik), Štanjel; sedma cona: Opatje selo, Temnica, Komen; osma cona: Šempeter pri Gorici, Renče, Miren, Štandrež; deveta cona: Fara ob Soči, Zagrad, Gradiška, Villesse; deseta cona: Medea, Mariano del Friuli, Romans; enajsta cona: Krmin, Dolenje v Brdih, Dobrovo, Smartno; dvanajsta cona: Anhovo, Kanal, Kal nad Kanalom; trinajsta cona: Podgora, Ločnik, Kopriva, Solkan; štirinajsta cona: Trnovo, Grgar, Čepovanj; petnajsta cona: rajonske skupine mestnega fašija.

Aprila 1941 so Šempeter vključili v trinajsto cono, in zamenjali trinajsto in štirinajsto cono. Ob koncu leta 1941 so ukiniteli še eno cono, ostale pa notranje preuredili.⁶ Cone so vodili federalni conski politični in administrativni inspektorji. Najvišji strankin pokrajinski organ v Goriški pokrajini je bila Posoška federacija borbenih fašijev (Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo), ki je imela sedež v Gorici. Vodil jo je zvezni sekretar (segretario federale). Njen najvišji politični organ je bil federalni direktorij. V začetku leta 1941 so ga vskladili z določili statuta fašistične stranke in notranje preuredili — analogno nacionalnemu direktoriju. Sestavljali so ga trije federalni podtajniki in osem članov, od katerih je pet članov članstvo opravljalo po funkciji. To so bili: pokrajinski poveljnik GIL, se-

⁴ Piero Calamandrei, *La funzione parlamentare sotto il fascismo*, Il regime fascista, Società editrice il Mulino, Bologna, str. 45—57.

⁵ Fašistične rajonske skupine v goriškem mestnem fašiju so bile: Filippo Coridoni, G. Favetti, G. Maniaco, A. Mighetti in F. Sottosanti.

⁶ Ob notranji preureditvi federalnih fašističnih con novembra 1941 so Col iz četrte cone vključili v tretjo, četrta cona so priključili Dol Otlico, ki je bila prej v peti coni. Renče so iz osme cone vključili v šesto, deveta cona je postala osma in je izgubila fašij v Villesse. Ta se je priključil k novi deveti coni, ki je nastala iz desete in pridobila še fašij iz Koprive, izgubila pa fašij iz Medee. Tega so priključili novi deseti coni, deseta cona je nastala iz enajste, dvanajsta pa je postala enajsta. Prejšnja štirinajsta cona je postala dvanajsta, trinajsta cona je izgubila Koprivo, Miren in Štandrež. Petnajsta cona je postala štirinajsta. Prim. Voce fascista, 4. 6. 1941; 1. 12. 1941.

kretar GUF, poveljnik 62. legije črnih srajc, predsednik Instituta za fašistično kulturo (I. C. F.), predsednik pokrajinskega odbora CONI. Organa federacije borbenih fašijev, sta bila še disciplinska komisija, ki ji je predsedoval eden podsekretarjev, in Urad za tisk. V obravnavanem obdobju sta bila v vodstvu goriške federacije borbenih fašijev dva federalna sekretarja. Novinar Luigi Molino je funkcijo sprejel 8. decembra 1940. Vodstvene politične izkušnje si je pridobil kot federalni sekretar v Bellunu. Bil je tudi generalni poddirektor italijanskega tiska pri ministrstvu za narodno kulturo. Kot fašist pa je bil škvadrist, udeležil se je pohoda na Rim, bil je prostovoljec bataljona Val Cismon in bořec na francoskem zasedbenem območju in na grški fronti. Dne 15. maja 1943 je Molino postal član nacionalnega direktorija PNF. V vodstvu federacije mu je sledil Antonio d'Este.⁷

V pokrajinskem merilu so delovale tudi organizacije stranke: OND (Opera nazionale dopolavoro), GIL (Gioventù Italiana del Littorio), GUF (Gruppi fascisti universitari), FF FF (Fasci femminili) s sekcijama Kmečke žene (Massaie rurali) in Hišne pomočnice (Operaie lavoranti a domicilio) in razna fašistična združenja: Associazione fascista della scuola, Associazione fascista del pubblico impiego, Associazione fascista dei postelegrafici in Associazione fascista degli addetti alle aziende industriali dello Stato. Fašistični stranki so pripadala še nekatera združenja in zveze,⁸ ki so jih po potrebi organizirali v pokrajini.

Borbene fašije so organizirali v vseh dvainštiridesetih občinah. Iz doslej zbrane gradiva pa ni bilo mogoče ugotoviti natančne moči goriškega fašizma v letih 1941—1943. Iz poročil političnih sekretarjev in iz vesti o življenju borbenih fašijev v pokrajini, ki jih je objavljalo glasilo Voce fascista, je razvidno, da so bili člani stranke skoraj praviloma italijanski priseljenci — javni uslužbenci in koloni, ki so bili tudi nosilci osrednjih funkcij v strankinih organih tako v občinskem kot v pokrajinskem merilu. Zlasti med nižjimi strankinimi funkcionarji so bili tudi Slovenci (npr. Lapanje, politični sekretar v Št. Vidu, Coradazzi politični sekretar v Rihemberku). Redkeje so se slovenska imena pojavljala med funkcionarji pokrajinskih organov: Bratina, Velicogna, Bertossi (Bratuz). Med Slovenci v Julijski Krajini, ki so bili protifašistično razporejeni in narodno zavedni, fašizem ni pognal gostih in globokih korenin. Nasprotno, sami člani fašistične stranke so bili, kot je to zelo vidno iz pisma tržaškega fašista Bruna Matosel-Lorania tržaškemu federalnemu sekretarju Emiliu Grazioliu 26. junija 1940, do Slovencev nezaupljivi, saj je navedel: »z izjemo redkih primerov, se ne bodo nikoli pustili duhovno osvojiti, vedno bodo naši sovražniki, pripravljeni, da nam vpadejo v hrbet...«. Zato je tudi predlagal, da bi »iz narodnostnih potreb — bližnjih in bodočih — izselili z obmejnega območja vse Slovence v osrčje njihove države ali pa jih razpršili po vsej Italiji, da jih bi nekega dne popolnoma absorbirali. Sem pa bi pripeljali naše zveste ljudi iz katerekoli italijanske dežele.«⁹ Federalni sekretar goriške federacije Molino pa je po svojem devetmesečnem vodenju federacije kritično poudaril, da je bil najhujši problem goriškega fašizma strnjena večina tujerodnega prebivalstva, od katerega je stranka vključila v svoje vrste le zanemarljiv procent, ta pa se zaradi napačnega vrednotenja ni vključil v delo stranke; velika večina prebivalcev je ostala stranki sovražna, drugi manjši del pa je nanjo gledal z nezaupanjem in neprizadetostjo. V takih razmerah se stranka ni mogla razviti v resnično središče dogajanja v pokrajini, ampak je postala le formalni dodatek ostalih vladnih organov — prefekture, kvesture, javnih varnostnih organov in tudi njenih lastnih organizacij, npr.

⁷ Voce fascista, št. 17, 7. 6. 1943.

⁸ Associazione fascista famiglie caduti, mutilati e feriti per la rivoluzione, Unione nazionale ufficiali in congedo d'Italia, CONI (Comitato olimpico nazionale italiano), La lega navale italiana, Unione nazionale fascista del senato, ICF (Istituto nazionale di cultura fascista), Associazione nazionale mutilati e invalidi di guerra, Associazione nazionale famiglie caduti in guerra, Gruppo medaglie d'oro al valor militare, La legione volontari d'Italia, La legione garibaldina, Reparti arditi d'Italia, Reparti d'arma, Associazione musulmana del litorio, Comitato nazionale forestale. (Prim. Poenostavitev strankinega statuta iz leta 1938, Zakonski dekret 12. 2. 1941, Alberto Aquarone, L'organizzazione dello stato totalitario, Torino, G. Einaudi, 1965, str. 591).

⁹ Navedeno pismo, Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana (nadalje Arhiv IZDG), fasc. 1024 a.

sindikata, ki je nasproti stranki celo ohranil svobodo akcije in skoraj neodvisnost. Stranka se je skoraj absolutno ukvarjala z informativno službo in s policijskimi manirami pri ocenjevanju razmer. Prebivalci pa so v njej upravičeno videli podružnico varnostnih organov, ki so delovali proti Slovincem.¹⁰

Dejavnost stranke

Z nastopom federalnega sekretarja Molina se je zaključilo triletno obdobje naglega menjavanja federalnih političnih sekretarjev v Goriški pokrajini. Zaradi kratkotrajnosti vladanja niso uspeli dovolj utrditi svojega položaja in položaja stranke. Dvoipolletnemu Molinovemu vladanju je zato dajalo ton prizadevanje, da bi utrdil položaj in ugled fašistične stranke v pokrajini ter v čim večji meri opravičil vojaško akcijo države ter ublažil težave, ki sta jih prinašala vojna in osvobodilno gibanje slovenskega prebivalstva v pokrajini, ki se je nezadržno širilo in mu je bila zvesta večina prebivalstva.

Notranje utrjevanje stranke

Ob ugotovitvi, da je položaj goriške posoške federacije borbenih fašijev, in še posebno njenih podeželskih organizacijskih enot težak, je Molino kmalu po svojem nastopu izdelal akcijski načrt za notranjo preureditev federacije in za njeno uveljavitev v javnem življenju. V poročilu o položaju v stranki iz septembra 1941 je za poglobitve vzroke za težke razmere navedel pomanjkanje zvestih in sposobnih sodelavcev, tujerodno in sovražno razpoloženo slovensko prebivalstvo in tujerodno duhovščino, ki je bila antifašistična in je v njej videl centre slovenske propagande. Akcijski načrt, ki ga je poskušal uresničevati do pomladi 1942, je predvidel penetracijo stranke s pomočjo njenih množičnih organizacij, (GIL, FF FF, OND) med tujerodno prebivalstvo in njegovo pritegovanje v delo stranke. Poudarjal je okrepitev strankinih nižjih organov s kadri iz mladinskih organizacij (leva fascista) in iz vrst moralno neoporečnih in uglednih oseb, zlasti učiteljev in drugih javnih uslužbencev, ki bi jih poslali v pokrajino, zlasti na podeželje, iz osrednjega dela države. Računal je tudi na osebnosti med tujerodci. V politiki do Slovencev je načrt zavračal nasilje, zavzemal se je za milejšo, vendar prefinjeno demografsko politiko. Zaradi visoke natalitete med Slovenci, ki je po njegovem mnenju grozila furlanskemu in italijanskemu delu pokrajine, da se bo v »prihodnosti zadušil v tujerodnem elementu«, se je federalni sekretar zavzemal za teritorialno revizijo pokrajine, pri čemer bi razširili italijanskofurlanski del. Od stankinih funkcionarjev je zahteval strogo disciplino, za nevarno tujerodno duhovščino pa pazljivo nadzorovanje. K notranji utrditvi stranke naj bi pripomogle tudi zunanje manifestacije in aktivnosti ter tesnejša zveza s podeželskimi borbenimi fašiji ter s preurejenimi strankinimi množičnimi organizacijami, še posebno GIL, GUF, OND, FF FF.¹¹

Na podlagi akcijskega načrta je federalni sekretar kmalu po svojem nastopu pričel temeljito preurejati federacijo borbenih fašijev in njene organe ter organe strankinih podrejenih organizacij. Zamenjal je tudi številne politične sekretarje borbenih fašijev, ki svojih nalog niso opravljali dovolj odgovorno in zavzeto.¹² Organiziral je tudi vrsto zunanjih manifestacij, še posebno ob napadu Italije na Jugoslavijo in ob praznovanju državnih in strankinih obletnic. Uvedel je tudi nenehne stike z nižjestopenjskimi strankinimi funkcionarji in prebivalstvom, zlasti s svojci vpoklicanih v vojsko.

Po določilih v januarju 1941 spremenjenega strankinega statuta so aprila 1941 preuredili federalni fašistični direktorij. Da bi ga organizirali analožno nacional-

¹⁰ Poročilo federalnega sekretarja L. Molina o razmerah v stranki, 10. 9. 1941. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

¹¹ Prav tam.

¹² Prim. Redna poročila o dejavnosti borbenih fašijev v Voce fascista. Navedeno poročilo federalnega sekretarja, 10. 9. 1941, Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

nemu direktoriju PNF, je strankin sekretar na predlog federalnega sekretarja vanj vključil federalne podtajnike in osem članov. Ker so bili nekateri člani kmalu vpoklicani v vojsko, je namesto njih imenoval namestnike. Na novo so imenovali tudi federalne inspektorje con, upravne inspektorje in inspektorje s posebnimi nalogami,¹³ obnovili so tudi disciplinsko komisijo¹⁴ in organe goriškega mestnega fašija, ki mu je po določenih statuta načeloval federalni tajnik.¹⁵ Ob zamenjavi je sekretar Molino zapisal v strankinem glasilu, ki ga je tudi sam urejal, da je za nove funkcionarje zbral tiste fašiste, ki so med njegovim štirimesečnim vodenjem stranke v pokrajini pokazali najboljše rezultate pri delu. Po večini so ti bili bivši škvadrasti ali prostovoljni borci, nekaj funkcionarjev pa je izšlo iz mladinskih fašističnih organizacij, kar je bilo po njegovem mnenju jamstvo za uspešno delo in krepitev goriškega fašizma.¹⁶ Preureditev je zajela tudi fašistične množične organizacije. Sredi januarja 1941 je federalni sekretar ratificiral nov federalni direktorij GUF.¹⁷ posebno skrb pa je posvetil mladinski fašistični organizaciji. Njegov akcijski načrt je GILu nalagal predvsem skrb za koordinacijo dela med mladino, še posebno izvenšolsko, in med mladino delavskih središč, ki ni bila več vključena v mladinske organizacije GILA¹⁸ in je bila v nenehni nevarnosti pred drugo politično propagando. Da bi odraslo mladino v čimvečjem številu vključili v dejavnost stranke,¹⁹ so pričeli razvijati široko propagando. V sodelovanju s podjetji je federalno poveljstvo GIL razmišljalo o oblikovanju posebnih fašističnih institucij v delavskih rajonih mesta (Ritrovi per le giovani operaie), kjer bi se zbirale in vzgajale mlade delavke.²⁰ Dne 10. februarja 1941 je goriško federalno poveljstvo GIL dobilo novega federalnega podpoveljnika Agnella di Napoli-Ettoreja. Poveljnik federalnega poveljstva je bil federalni sekretar.²¹

Največjo vlogo pri širjenju fašizma med tujerodnim prebivalstvom je novo strankino vodstvo v pokrajini dajalo pokrajinskemu dopolavoru (OND) za Goriško. Da bi vzpostavili čim tesnejšo zvezo s stranko, je federalni tajnik Molino v dogovoru s sekretarjem fašistične stranke in predsednikom OND aprila 1941 prevzel predsedstvo te množične organizacije v pokrajini. Imenovali so tudi novega sekretarja pokrajinskega OND Nicola Manganara.²² Organizacijsko preurejeni pokrajinski dopolavori naj bi do popolnosti opravljal vzgojno in rekreativno delo med delavci.²³ V začetku junija 1941 so oblikovali tudi sosvet ženskih fašijev. V njem so bili poleg federalnega sekretarja in pokrajinske zaupnice ženskih fašijev (Alfonsi)

¹³ Ob preureditvi 16. aprila 1941 so federalni direktorij sestavljali: podsekretarji: Stefano Burnelli, Ferruccio Bernardis, Mario Gamba, podpoveljnik GIL: Agnello di Napoli — Ettore, pokrajinski predsednik GUF: Giannino Marani, poveljnik 62. legije črnih srajc Giorgio Carrara Caioli, predsednik ICF Giovanni Zanetti, predsednik deželnega odbora CONI Emilio Casanego, člani: Giancarlo Avogardo, Bruno Zanello, Luigi Gino Maniaco. — Federalni conski politični inspektorji con so bili: Vilfrido Vivareli (prva cona), Giuseppe Serafin (druga cona), Gaspare Trizzino (tretja cona), Angelo Furlani (četrt cona), Alessandro Godeas (peta cona), Lauro Lanzani (šesta cona), Mario Defferri (sedma cona), Giuseppe Beuzar (osma cona), Rino Russolo (deveta cona), Alessandro Visca (deseta cona), Giuseppe Savorgnan (enajsta cona), Fedele Cova (dvanajsta cona), Mario Bocini (trinajsta cona), Armando Buccini (štirinajsta cona), Luciano Bratina (petnajsta cona). — Upravna inspektorja con sta bila: Piernario Tognella in Giuseppe Nardini. Inspektorji s posebnimi nalogami so bili: Aimeone Ricconi, Pietro Giuliano in Carlo Gottardi.

¹⁴ Člani disciplinske komisije: Mario Gambara — predsednik, Romigio Balloni, Mateo Morsano, Giovanni Calnaro, Giuseppe Savorgnan, Armando Bucci, Antonio Bertossi, Umberto Bosi, Pier Grassi, Paolo Barbasetti, Cesare Bader, Edoardo Trencia — tajnik.

¹⁵ Člani mestnega direktorija so bili: Luciano Bratina — vicesekretar, Carlo Bresciani di Blas, Luigi Tantarelli, Ivan Caniato, Luigi Piemonti, Luigi Uria Mulloni, Carlo Ventini (prim. Voce fascista, št. 23, 16. 4. 1941). Zaupniki rajonskih skupin: Luciano Velicogna — »F. Coridoni«, Felice Bisiach — »G. Favetti«, Lucio Pagliari — »G. Maniaco«, Cenari Francesco — »A. Mighetti«, Lodovico Lodatti — »F. Sottosanti«.

¹⁶ Voce fascista, št. 23, 16. 4. 1941.

¹⁷ Federalni direktorij GUF so sestavljali: federalni tajnik dr. Giovanni Maroni, člani: dr. Edoardo Piccinini (podsekretar in federalni inspektor za politične tečaje), dr. Enio Pascoli (predsednik sekcije diplomantov), dr. Carlo Gottardi (predsednik urada za tisk), Edoardo Trencia (predsednik urada za kulturo in umetnost), Lidio Vizin (predsednik sindikata) in Ezio Tesla (predsednik športne sekcije). Prim.: Voce fascista, št. 11, 18. 1. 1941.

¹⁸ Sekcije mladinske organizacije so bile: Figli della Lupa — Figlie della Lupa, Ballila — Piccole Italiane, Avanguardisti (moschetieri) — Giovani Italiane, Giovani fascisti — Giovani fasciste).

¹⁹ Moško mladino so vključevali v PNF ali v MVSN, žensko pa v ženske fašije (FF FF).

²⁰ Poročilo federalnega sekretarja 10. 9. 1941, Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo, Voce fascista, št. 12, 25. 1. 1941.

²¹ Voce fascista, št. 15, 17. 2. 1941.

²² Voce fascista, št. 18, 10. 3. 1941.

²³ Navedeno poročilo političnega sekretarja Luigia Molina.

še predstavnice ženskih sekcij, združenj in društev.²⁴ S pomočjo sosveta naj bi stranka aktivnejše prodirala med žensko prebivalstvo, poenotili in koordinirali naj bi politično delo in mobilizacijo žensk za pomoč vojakom na frontah in njihovo vključevanje v proizvodno delo v okviru civilne mobilizacije, ki jo je določala državna zakonodaja.²⁵

Zunanje manifestacije stranke, še posebno obiski federalnega sekretarja pri podeželskih fašijih, sestanki z lokalnimi fašističnimi funkcionarji in nadzorovanje njihovega dela so bili pomembna sredstva za približevanje stranke prebivalstvu. Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je pokrajinskemu strankinemu vodstvu nudila ugodna prilika za široko politično akcijo med množicami. Z izkazovanjem vsestranske pomoči in solidarnosti z begunci, ki so prihajali iz Jugoslavije, z evakuranci z obmejnega območja in vojsko, ki je napadala in osvajala jugoslovanske Slovenijo, pri čemer so se po gorečnosti najbolj odlikovale članice ženskih fašijev (Donne fasciste), mlade fašistke (Giovani fasciste) in člani dopolavora, ki so celo potovali za enotami na jugoslovansko ozemlje in jim nudili pomoč, je vodstvo stranke poudarjalo svojo privrženost osvajalnim državnim ciljem in svojo socialno čutečnost do prebivalcev pokrajin, ki jih je prizadela vojna. Vojaške uspehe v Jugoslaviji je štel za veliko zmagó italijanskega fašizma.²⁶ Ta miselnost pa je bila v pravem nasprotju z gledanji večine slovenskega prebivalstva, ki je v vojni sicer videlo hudo materialno nesrečo; toda v spopadu z Jugoslavijo je v svojem zaupanju do jugoslovanske vojske čutilo edinstveno priliko, da se osvobodi in pridruži matičnemu narodu. Razsulo jugoslovanske vojske in razkosanje države sta bila za Primorje hud udarec, od katerega so si opomogli šele ob širjenju vesti o podtalnem osvobodilnem gibanju v Sloveniji.²⁷

Aktivnosti za notranjo utrditev stranke so prenehale spomladi 1942. Načrtovana bliskovita vojna se je sprevrgla v dolgotrajno, ki je moralno in gospodarsko izčrpavala državo ter terjala mnoge človeške žrtve. Udarce strankinim prizadevanjem so zadajali nenehni vpoklici v vojsko, kar jo je kadrovsko siromašilo in sililo v nenehna preurejanja organov. Dne 1. decembra 1941 so ponovno preuredili federalne cone in disciplinsko komisijo²⁸ ter imenovali dva nova člana mestnega direktorija. Zaradi odhodov v vojsko so v začetku junija 1942 ponovno popolnoma preuredili federalni direktorij.²⁹ Tudi osvobodilno gibanje slovenskega naroda na Primorskem se je nezadržno širilo in udarjalo po članih fašistične stranke in organizacij. Njegova rast in moč sta bila dokaz za neuspela prizadevanja za širjenje in uveljavljanje stranke med tujerodnim prebivalstvom.

Fašistična stranka in vojno gospodarstvo v pokrajini

Aktivna udeležba Italije v svetovnem spopadu, njegovo širjenje in vzdrževanje ogromnega vojaškega aparata, na drugi strani pa pomanjkanje surovin, delovne sile in transportnih sredstev so pripeljali Italijo v težek gospodarski položaj. Voce fascista je 5. januarja 1942 zapisal, da je vojna pobrala državi eno tretjino narodnega dohodka, gospodarska proizvodnja pa je padla na raven iz leta 1936. Težke gospodarske prilike, ki so se z nadaljevanjem vojne še stopnjevale, so se najizraziteje kazale v pomanjkljivi oskrbi s trgovskim in industrijskim blagom, v kritičnem pomanjkanju osnovnih živil. Z uveljavljanjem popolnega t. i. ammassa (to je oddaje

²⁴ Voce fascista, št. 30, 10. 6. 1941.

²⁵ Voce fascista, št. 15, 15. 12. 1941.

²⁶ Voce fascista, št. 24, 23. 4. 1941.

²⁷ Izjava Franca Lavrenčiča — Grenkega, Arhiv Goriškega muzeja.

²⁸ Člani disciplinske komisije, ki so jo preuredili 1. decembra 1941: Mario Gamba, predsednik, Romigo Ballori, dr. Matteo Marsano, Lauro Lanzani, Mario Boccini, Giuseppe Savorgnan, Umberto Grignetti, Paolo Babasetti, Giuseppe Beuzzar, Cesare Bader, Pasquale Lo Bello, Raffaele Sabato, tajnik komisije.

²⁹ Federalni podsekretarji: Mario Gamba, Giovanni Zanetti, Savorgnan di Montaspro, Ettore Agnello di Napoli (podpoveljnik GIL), Antonio Bertossi (federalni sekretar GUF), Pietro Recci (poveljnik 62. legije MVSN), Edoardo Piccinini (predsednik ICF), Edoardo Trencu (predsednik CONI), Giancarlo Avogardo, Bruno Zanello, Luciano Bratina. Prim.: Voce fascista, št. 32, 15. 6. 1942.

pridelane hrane) in obveznih oddaj živine. (raduna) se je slabša položaj kmetov, na trgu je pričela cveteti špekulacija, dnevno je naraščala druginja, ki je prizadela predvsem nižje sloje prebivalstva. Glasilo Voce fascista, ki je iz propagandnih razlogov sicer omiljevalo težek položaj v gospodarstvu, je večkrat zapisalo, da je med prebivalstvom naraščalo nezadovoljstvo. Na to so opozarjala tudi redna kvestorjeva poročila o gospodarskopoličnih razmerah v pokrajini. V takih okoliščinah so gospodarski problemi, predvsem vprašanje hrane in življenjskega standarda postali važno politično vprašanje, ki ga ni bilo več mogoče reševati s sklicevanjem na domovinsko in strankino zavest, ampak je zahtevalo naglo in učinkovito akcijo. Kot velewnik časa so jo izvajali strankini in državni organi na celotnem državnem ozemlju. Ob temeljnih načelih, da se do kraja izpelje sistem gospodarske avtonomije, da se do kraja izrabijo gospodarske možnosti in se do minimuma zmanjša poraba, da se okrepijo gospodarske iniciative, ki se na terenu tudi praktično uresničijo, da se strogo upošteva disciplino pri oblikovanju cen in razdeljevanju temeljnih življenjskih potrebščin, je stranka v sodelovanju z državnimi oblastmi po vsej državi sredi junija 1941 izdala vrsto gospodarskih predlogov in ukrepov, oblikovala je tudi nekatere lastne organe, s čemer je vpeljala svoj popolni nadzor nad gospodarsko proizvodnjo, porabo in cenami. Osrednja problema, s katerima se je stranka ukvarjala, sta bila zagotavljanje hrane in omejitev nekontroliranega naraščanja cen. V pokrajini je vpeljala strogo racinirano razdeljevanje živil na podlagi t. i. živilskih kart (carta annonaria) in nadzorovanje cen blaga na trgu. Oba sta prišla v pristojnost pokrajinske sekcije za prehrano, ta pa je maja 1941 prešla iz pokrajinskega korporacijskega sveta v federacijo borbenih fašijev in pokrajinskega odbora za koordinacijo in kontrolo discipline cen, ki so ga sredi julija 1941 analogno centralnemu odboru, ki je deloval pri nacionalnem direktoriju PNF, oblikovali pri federacijah borbenih fašijev. Avgusta 1941 so občinske odbore za kontrolo in disciplino cen oblikovali tudi pri borbenih fašijih. Odločitve odborov so imele izvršno moč. Zlorabe so strogo kaznovali, ugotavljale pa so jih t. i. prehranske kontrolne čete (squadre annonarie di controllo) iz fašistov in v ženskih fašijih organiziranih žensker ter fašistični funkcionarji ob inšpekcijskih pohodih in kontroli cenikov in maloprodaje. Ugotavljali so jih tudi na podlagi podatkov iz reklamacij, zbranih v posebnih skrinjicah pri rajonskih fašističnih skupinah. Za kršilce, ki jih je dnevni tisk stalno odkrival, so bile predvidene zaplembe predmetov in celo podjetij, predvidene so bile tudi obsodbe pred posebnim sodiščem za zaščito države. Da bi dosegli ravnotežje na področju cen hrane v državi, so pri njihovem določanju živila razdelili v tri kategorije. V prvo so sodila osnovna živila, za katera je bil predviden enoten nacionalni trg. Cene je določil centralni odbor za cene pri PNF. V drugo kategorijo so pripadala živila nacionalnega trga, vendar s pokrajinskimi vplivi (prevozi). Cene zanje so določali pokrajinski odbori po izhodiščih centralnega odbora za kontrolo cen. Živila v tretji kategoriji so imela značilnosti lokalnega trga, njihove cene so oblikovali pokrajinski odbori. Da bi omogočili lažjo koordinacijo in potem kontrolo cen, so Goriško pokrajino po vzoru državne gospodarske ureditve avgusta 1941 razdelili v štiri homogene gospodarske cone. Vodili so jih fašistični conski inšpektorji. Prva cona je obsegala nižinske občine (Kopriva, Krmin, Fara, Gorica, Gradiška, Romans, Zagraj). Vodil jo je Luciano Bratina. Druga cona je obsegala Brda in Kras (občine: Dobrovo, Komen, Dolenje, Opatje selo, Štanjel, Šmartno v Brdih, Temnica), vodil jo je Giuseppe Savorgnan. Tretjo cono, ki je obsegala Vipavsko dolino (občine: Ajdovščina, Črniče, Dornberk, Rihemberk = Branik, Šempas, Sveti Križ = Vipavski Križ, Št. Vid = Podnanoš), je vodil Lauro Zažnani. Četrto cono s hribovitim območjem (Ginjinj, Kal nad Kanalom, Kanal, Kobarič, Čepovan, Cerčno, Grgar, Grahovo, Idrija, Črni vrh, Bovec, Sv. Lucija = Most na Soči, Soča, Trnovo, Tolmin, Col) pa je vodil Aimone Riecci. Cenike so morali stalno obnavljati in registrirati.³⁰

³⁰ Prim.: Voce fascista, št. 11, 18. 1. 1941. Voce fascista, št. 27, 15. 5. 1941. Voce fascista, št. 34, 7. 7. 1941. Voce fascista, št. 35, 14. 7. 1941. Voce fascista, št. 37, 28. 7. 1941. Voce fascista, št. 38, 4. 8. 1941. Voce fascista, št. 40–41, 25. 8. 1941.

Ob uresničevanju ostalih ciljev vojnega in avtarkičnega gospodarstva je stranka izpeljala široko propagando za lastno proizvodnjo hrane. Pri tem je dajala velik poudarek razvoju raznih vej kmetijske dejavnosti, zlasti gojenju povrtnin in krepitvi živinoreje, še posebno v pašnih območjih. Poleti 1941 je pričela kampanijo za gojenje drobnih dvoriščnih živali (kunci, perutnina). Za krepitev poljedelstva so propagirali organizirano setev in pospravljanje pridelkov ter gojenje avtarkičnih kultur (žitarice, fižol, ricinus). Za žetev in mlattev so leta 1941 oblikovali posebno komisijo za koordinacijo žetve in mlatve, s čemer naj bi se izognili prekupčevanju in omogočili čim natančnejšo izpeljavo obvezne oddaje pridelka v skupna skladišča. Strogo kontrolo so vpeljali tudi nad mletjem.

V zvezi z uresničevanjem gospodarske avtarkije in izrabljanja gospodarskih možnosti so že leta 1941 pričeli propagirati tako imenovane vojne in ljudske vrtove (Orti di guerra, Orti di popolo). Organizirali so jih v javnih parkih ali na neizrabljenih zemljiščih ob naseljih in tovarnah, lahko tudi v centrih mest. V Goriški pokrajini so jih širili v Gorici in v ostalih večjih naseljih. Posejali so jih z avtarkičnimi kulturami, obdelovali pa z dijaki, predstavniki GIL-ovskih organizacij in meščani.

Za uspešno uresničevanje gospodarskih načrtov je stranka organizirala tudi delovno silo. Na podlagi zakona o disciplini prebivalstva v času vojne (24. 5. 1940) so pri federaciji oblikovali federalne centre za civilno mobilizacijo. Ti so na podlagi povpraševanja po delavcih zbirali prostovoljce iz vrst GIL in ženske, predvsem tiste, ki so se urile na posebnih tečajih za civilno mobilizacijo, ki jih je prav tako organizirala stranka v tako imenovanih strankinih šolah. Organizirali so tečaje za vrtnarstvo, za poljedelsko mehanizacijo, za gospodinjstvo itd. in tudi tečaje za usposabljanje v industrijski proizvodnji in trgovini. Za boljše delovne rezultate so vpeljali tudi tekmovanje za liktorski znak (Littoriali del lavoro).³¹

V začetku leta 1942 je prenehala neposredna strankina dejavnost za usmerjanje in nadzor gospodarstva — zlasti prehrane. Sekcija za prehrano je ponovno prešla v pristojnosti prefekture, njeno vodenje je prevzel prefekt. Fašistični stranki so ostala le politična sredstva in ilegalni nastopi, s katerimi je poskušala vplivati na poslušnost in upoštevanje predpisov. Sklicevala se je na odpovedi in solidarnost z vojsko, na domovinsko zavest in opravičevala vojaška bremena. Propagirala je nabiralne akcije (volneni izdelki, kovine, paketi za vojake, pomoč sirotam vojne itd.) in spremembe prehranjevalnih režimov.³²

Fašistična stranka in NOB na Goriškem

Osvobodilno gibanje se je v Slovenskem Primorju pričelo širiti že v letu 1941. Pod vplivom organizacijskega dela prvih organizatorjev NOB, po večini bivših primorskih emigrantov, ki jih je osrednje slovensko vodstvo NOB poslalo na Primorsko, so se oblikovala prva njegova žarišča. Iz njih so se širile organizacije OF in KPS, ki so v naslednjem letu prerastle v mrežo zaupnikov in odborov OF in KPS. V začetku leta 1943 se je organizacija OF razširila na celotno slovensko narodno ozemlje na Primorskem. Hkrati s širjenjem politične organizacije se je ob začetni izdatni pomoči iz osrednje Slovenije razvijalo tudi partizansko gibanje.

Osvobodilno gibanje je svoja prva zunanja znamenja pokazalo jeseni 1941. Diverzantske akcije (iztirjenje vlaka pri Kilovčah, poskus diverzantske akcije pri Premu in druge) v južni Primorski so vznemirile fašistične oblasti, ki so jeseni 1941 ob odkritju dejavnosti Oskarja Kovačiča v Trstu izsledile tudi politično gibanje. V Goriški pokrajini oziroma na njeni meji so italijanske oblasti razmeroma pozno odkrile osvobodilno gibanje, in sicer šele na prehodu v leto 1942. Drugi tržaški proces de-

³¹ Voce fascista, št. 49, 20. 10. 1941. Voce fascista, št. 15, 10. 2. 1942. Voce fascista, št. 24, 13. 4. 1942. Voce fascista, št. 27, 5. 5. 1942.

³² Voce fascista št. 16, 17. 2. 1942. Voce fascista, št. 18, 3. 2. 1942.

cembra 1941 je spremljala obsežna listkovna akcija v okolici Trsta, na Pivškem in tudi na Krasu ter v spodnji Vipavski dolini.³³ Fašistični inspektor cone in sekretar štanjskega fašija Toccafondi je 23. januarja 1942 poročal, kako prebivalci Dornberka sočustvujejo z obsojenci.³⁴ Decembra 1941 je prva primorska četa likvidirala izdajalca Pavla Potovega pri Erzelju. Dne 3. februarja 1942 je skupina partizanov, ki jih je vodil Janko Premrl-Vojko v Štanjelu napadla čuvaja ob železniški progi in odnesla mitraljez SIA s 300 naboji.³⁵ Pet dni pozneje se je skupina partizanov Prve primorske čete, ki je taborila na mejnem območju med Goriško in Tržaško pokrajino spopadla z oboroženimi silami v okolici Griž. Pri spopadu, ki je po italijanskih virih trajal dvajset minut, so se partizani umaknili v smeri Štjaka.³⁶ V odgovor na spopad so italijanske oblasti predvidele in izpeljale koordinirano očiščevalno akcijo, ki jo je notranje ministrstvo zaupalo poveljstvu Teritorialne obrambe Videm. Ta je bila poleg Teritorialne obrambe Trst najvišji vojaški organ v Slovenskem primorju po odhodu enot Druge armade aprila 1941 v Jugoslavijo.³⁷ Dne 18. februarja 1942 so predstavniki vojaških in policijskih sil ter 59. legije črnih srajc, ki je imela svoj sedež v Sežani, pričeli očiščevalno operacijo, ki z izjemo aretacij oseb, ki so sodelovale z uporniki, ni dala nikakršnih rezultatov. Enote so po ofenzivi pustile svoje oddelke po vaseh v Vrheh, v Šentvidu (Podnanosu) pa je ostal poveljnik Goriške vojaške podcone major kraljevih karabinjerjev Bianchi, da bi usmerjal policijske operacije.³⁸ Sočasno z vojaškimi aktivnostmi so fašistične oblasti vznemirili »subverzivni napisi« z oznako OF, ki si je sprva niso znale pojasniti. Napisi so se pojavili na območju na Anhovega, v Solkanu, Podnanosu in v Vipavi.³⁹ V. marcu in aprilu so se podobni napisi ponovno pojavili v Vipavi in tudi v Volčji Dragi in v Šempetru. Partizanska dejavnost v pokrajini je bila očitna. Da bi jo zajezili, je generalni inspektorat policije za vojaške zadeve pri generalnem štabu kraljeve vojske 6. marca 1942 določil ukrepe za protipartizansko dejavnost. Predlagal je naglo oblikovanje treh pomičnih policijskih enot iz kraljevih karabinjerjev in agentov javne varnosti, ki bi okrepili dotedanjo premalo učinkovito policijsko službo. Dve enoti je predvidel za območje Teritorialne obrambe Trst, eno pa za območje Teritorialne obrambe Videm. Za njihovo oblikovanje in vodenje je generalni inspektorat policije imenoval posebnega komisarja (commissario capo designato) Fortunata Lo Castra, ki se je namestil v Vipavi. Za svoje delo je imel na voljo posebne sile in sredstva in ni bil odvisen od kvestorja. Razvil si je informativno službo. Ko niso bili možni razgovori z generalnim štabom, je lahko tudi samostojno nastopal tako v operativnem kot v represivnem smislu. Notranje ministrstvo pa ga je moralo opremiti s transportnimi sredstvi.⁴⁰

Na partizansko dejavnost v pokrajini je odgovarjal tudi goriški federalni sekretar in 4. marca 1942 prosil poveljnika Goriške vojaške cone Giuseppa Beata za informacije o »četniških bandah« in o njihovi dejavnosti.⁴¹ Ta pa ga je v pojasnilih v odgovoru poprosil, naj naroči podrejenim političnim sekretarjem fašijev, naj sodelujejo pri akcijah vojaške policije in javljajo politično zadržanje posameznikov do novega gibanja.⁴² Nekakšen mejnik pri nastopanju goriških fašistov do osvobodilnega gibanja v pokrajini je bil napad na vipavskega občinskega slugo in člana vipavskega fašističnega direktorija Andreja Lavrenčiča iz Dupelj pri Vrhpolju.

³³ Prim. Dugulin Avgust — Maks Potokar, Spomini. Arhiv Goriškega muzeja. Može Jože, Izjava. Arhiv Goriškega muzeja. Spacapan Avgust-Strnad, Spomini. Arhiv Goriškega muzeja.

³⁴ Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

³⁵ Poročilo o slavokomunistični dejavnosti na območju teritorialne obrambe Videm. Arhiv Vojaško-zgodovinskega instituta Beograd (nadalje Arhiv VZ1), fasc. 908/1, brez datuma.

³⁶ Prim. Poročilo skupine kraljevih karabinjerjev Trst, 9. 2. 1942. Arhiv IZDG, fasc. 1024 a.

³⁷ Prim. Telegram ministra Senise, 13. 2. 1942. Arhiv IZDG, fasc. 1024 a.

³⁸ Poročilo poveljnika vojaške cone, 6. 3. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

³⁹ Prim. Poročilo sekcije kraljevih karabinjerjev Kanal, 19. 2. 1942. Arhiv IZDG, fasc. 999. Poročilo federalnega tajnika, Gorica, 25. 2. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo. Židanič Jožica, Spomini. Arhiv Goriškega muzeja.

⁴⁰ Dopis generalštaba kraljeve vojske poveljstvu teritorialne obrambe Videm, 6. 3. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁴¹ Dopis federalnega sekretarja 4. 3. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁴² Dopis poveljnika vojaške cone Gorica, 6. 3. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

Napad je organiziral in vodil Janko Premrl 10. aprila 1942.⁴³ Med napadom je bil Andrej ranjen, njegov sin Jurij pa je ranam podlegel. Po uspešnih akcijah preurejenih čet v Brkinih, t. j. Prve primorske in Špacapanove čete, ki je sredi marca 1942 prišla iz osrednje Slovenije (justifikacija izterjevalca davkov upokojenega častnika Enrica Mecozzija 31. marca 1942, napad blizu Košane, ko sta padla brigadir Giuseppe Lonte in poročnik Giacomo Zani iz Postojne),⁴⁴ je bil to prvi napad in uboj fašističnega funkcionarja v Goriški pokrajini. Uboj je zelo odmeval med fašisti Goriške pokrajine. Lavrenčiča so proglašali za mučenika, federalni sekretar pa je izdal ukaz za slovesen pogreb.⁴⁵

Partizanski akciji v Vrhpolju in vestem o navzočnosti partizanov na Nanosu je 18. aprila 1942 sledila obsežna ofenzivna operacija čiščenja na to območje, ki (kot znano) italijanskim oboroženim silam ni prinesla željenih uspehov. Partizani, ki so sicer utrpeli hude človeške žrtve, so se prebili iz obkolitvenih obročev in se po bitki preuredili. Vipavski četi, ki je delovala v Vipavski dolini in v Trnovskem gozdu, so se pridružile nove partizanske skupine na Krasu, v Brdih, na Cerkljanškem in v spodnji Vipavski dolini. Avgusta 1942 se je oblikoval prvi primorski partizanski bataljon Simona Gregorčiča. Partizanske enote, ki so opravljale mnoge akcije, ki so nadalje vznemirjale fašistične oblasti, in vključevanje primorskih mladeničev v partizanske vrste, so dali vedeti, da partizani niso le prišečki iz Ljubljanske pokrajine, ampak da so to tudi domačini, ki jih je primorsko ljudstvo z veseljem sprejemalo in tudi podpiralo.

Podpora partizanskemu gibanju, manifestativno praznovanje prvega maja 1942, zlasti na območju Kraša in spodnje Vipavske doline, listkovne akcije, subverzivni napisi, ki so se vse bolj širili po vsej pokrajini, so kazali na širjenje osvobodilnega gibanja med civilnim prebivalstvom. To pa je globoko vplivalo na vzdušje goriških fašistov in drugih privržencev režima. Dne 2. septembra 1942 ga je pesimistično označila Generalna direkcija javne varnosti v obširnem informativnem dopisu goriškemu prefektu, kjer je strnila posamezna poročila iz pokrajine. Dopis pravi, da so mnoge vesti, ki so prihajale iz Goriške, potrjevale, da italijansko prebivalstvo v pokrajini živi v nenehnem strahu in v paniki pred nevarnimi dogodki, da v Gorici zaradi strahu pred terorističnimi akcijami niso mogli več spati. Dopis opozarja, da so se tujerodne mase in tudi mnogi domačini neslovenskega rodu postavljali proti Italijanom, da so Slovenci dobesedno oblegali Gorico in so bili vse bolj sovražni do Italijanov ter da so širili v mesto svojo, iredentistično propagando, mesto pa oškodovali za najpomembnejše predmete za oskrbo in vidno pomagali četniškim bandam pri organiziranju in številni rasti. Nadalje je poudarjal, da so uporniki v popolnem sožitju s prebivalstvom, ter opozarjal, da so se naselili tudi v okolici Gorice. V vsakem slovenskem kmetu, trgovcu in v vsakem Slovencu v mestnih kvartih so videli sokrivca ali vsaj podpornika upornikov. Dopis je označil tudi območja, kjer je bila uporniška dejavnost najbolj razširjena.⁴⁶

Pod vtisom velike moči osvobodilnega gibanja so bili le redki podeželski fašisti pripravljeni, da bi se zoperstavili partizanski dejavnosti. V varovanju svoje osebne varnosti so se spreminjali v podaljšano roko policijske službe in postali njeni vneti informatorji. Večina poročil fašističnih tajnikov zato govori o partizanski dejavnosti, o strahu pred uporniki ter o zahtevah za zagotovitev večje varnosti. Komisar renškega fašija Antonio Tonini je v poročilu 18. decembra 1942 za svoje fašiste celo navedel, da so popolnoma odsotni in da je temu vzrok strah, da bi bili tedaj ali pozneje podvrženi represalijam. Poudaril je tudi, da je mladina popolnoma odpovedala. Temu so bili vzrok številni vpoklici v vojsko in tudi odklonilno stališče, da bi se vključevali v fašistično gibanje. Mir med prebivalci je označil za

⁴³ Voce fascista, št. 24, 13. 4. 1942. Voce fascista, št. 25, 20. 4. 1942. Poročilo goriškega kvestorja generalnemu inspektorju policije za vojaške zadeve, 10. 4. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁴⁴ Prim. Il Piccolo, št. 6941, 8. 4. 1942. Il Piccolo, št. 6970, 12. 5. 1942. Il Piccolo, št. 7007, 24. 6. 1942.

⁴⁵ Voce fascista, št. 25, 20. 4. 1942.

⁴⁶ Arhiv IZDG, fasc. 1035.

navidezen, kajti obvestila da šo kazalaj da so ljudje duhovno zelo razgibani in da se novo gibanje predvsem širi med ženskami, ki so bile zelo nevarne.⁴⁷

Da bi zajezili osvobodilno gibanje, so državne oblasti sprejele vrsto vojaških, policijskih in administrativnih ukrepov. Vodstvo fašistične stranke v pokrajini, ki je spomladi 1942 v glavnem prenehalo z velikimi in organiziranimi aktivnostmi, se je posvečalo zlasti vzgoji in delovanju množičnih organizacij — posebno GIL. V boju proti partizanski dejavnosti in političnemu gibanju med civilnim prebivalstvom so mu ostala le legalna politična sredstva. Širilo jih je v sredinah, kjer je imelo svoje privrženke. Proti ostalim pa je ubralo nove, oziroma povrnilo se je k starim ilegalnim metodam iz dvajsetih let tega stoletja, ko so z znanimi škvaldrističnimi pohodi v slovenske kraje terorizirali slovensko prebivalstvo.

Strankino glasilo je zelo pasivno spremljalo širjenje osvobodilnega gibanja. Partizansko dejavnost je prvič označilo ob uboju Jurija Lavrenčiča. Partizane je označilo za delikvente, nepošteno elemente in barbare.⁴⁸ Drugič govori o partizanski dejavnosti ob objavi razpisa, nagrade, ki jo je goriška prefektura 31. avgusta 1942 ponudila tistim, ki bi ujeli živega ali mrtvega Janka Premrla-Vojka. Tudi njega je glasilo označilo za nevarnega delikventa, ki ga je posebno sodišče za zaščito države že obsodilo na smrt, vendar je še nadalje povzročal nevarna dejanja v pokrajini.⁴⁹ Dne 18. avgusta je glasilo objavilo razglas o zatemnitvi v nekaterih občinah pokrajine, kjer je bila najbolj razširjena partizanska dejavnost,⁵⁰ dne 7. septembra 1942 pa ukaz o prepovedi lova. Tudi ta je veljal le za »najbolj ogrožene« občine v pokrajini.⁵¹ Največjo in tudi edino politično akcijo goriške federacije, da bi zaustavili partizansko gibanje v pokrajini, je glasilo označilo 24. septembra 1942. To je bil manifest goriške federacije borbenih fašijev z dne 20. septembra.⁵² Federacija ga je odposlala že 18. septembra fašističnim tajnikom v pokrajini in zaupnikom rajonskih skupin v Gorici. Z njegovo vsebino je seznanila tudi člane direktorija, federalne inspektorje in podsekretarja goriškega fašija. Manifest je nastal kot posledica mnogih skupinskih odhodov primorskih mladeničev letnika 1923 v partizanske vrste, ki so avgusta in septembra 1942 močno vznemirili italijanske oblasti.⁵³ Manifest je spremljala tajna okrožnica. Federalni sekretar je v njej zahteval, da morajo prejemniki v 24 urah, pri sedežih fašijev ali v drugih lokalih sklicati vse starejše pripadnike GIL (avangardisti, giovani fascisti, giovani fasciste), vse člane fašija, članice ženskih fašijev in njihovih sekcij, ter ljudstvo in jim prebrati manifest. Okrožnica je naglašala, naj imata branje in razlaga dokumenta moralizatorski značaj za mladino in grozilni za osebe, ki so se po mnenju fašistov predale »nezdрави propagandi«. Manifest naj bi jih odvrnil od namer, da bi se pridružile uporniškim bandam. Njegova vsebina je predvsem obsojala partizansko gibanje, ki ga je označila za novo in brezdomno. Partizane so imenovali bandite, ki ustvarjajo nered, sejejo teror, se omadežujejo z zločini in so neusmiljeni. V gnevu do osvobodilnega gibanja je vodstvo goriške federacije omenilo tudi mladeniče, ki so v zadnjih dneh zapustili domove in se priključili upornikom ter s svojim nevednim dejanjem zapisali sebe in svoje izobčenju. V prvem delu je manifest z izbranimi najgršimi izrazi opisal še partizansko življenje. V drugem delu manifesta je tajnik opozarjal svoje upornike, da jim bodo zaplenili imetje in jih internirali. Enaka usoda naj bi doletela osebe, ki bi podpirale partizansko gibanje, ki bi z uporniki imele zveze, jim dajale hrano in orožje, jih skrivale ali jim kakorkoli pomagale.

⁴⁷ Prim.: Poročilo sekretarja borbenih fašijev Renče, 23. 12. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁴⁸ Voce fascista, št. 24, 13. 4. 1942.

⁴⁹ Voce fascista, št. 40, 2. 9. 1942.

⁵⁰ Voce fascista, št. 38, 18. 8. 1942.

⁵¹ Voce fascista, št. 41, 9. 9. 1942.

⁵² Voce fascista, št. 43, 24. 9. 1942.

⁵³ Goriška skupina kraljevih karabinjerjev je 17. septembra 1942 poročala, da se je samo tiste dni oddaljilo od doma 57 mladeničev iz občin Grahovo (vsi iz Koritnice), Sempeter, Renče, Miren, Dornberk in Opatje selo. Za vse so sumili, da so se priključili partizanom: Poročilo skupine kraljevih karabinjerjev Gorica, 17. 9. 1942. Arhiv VZI Beograd, fasc. 486/7.

Prebivalstvo je povabil, naj se oklene oboroženih sil, ki so imele nalogo, naj uničijo »komunistične bande«. Manifest se je zaključil z obvestilom o prefektovem ukazu o amnestiji ubežnim partizanom, ki bi se v predpisanem roku vrnili na svoje domove.⁵⁴

Federacija je predvidela branje manifesta v vseh slovenskih občinah v pokrajini. V pokrajini so izvzeli le borbene fašije iz občin Kopriva, Krmin, Fara, Gra-diška, Ločnik, Medea, Mariano, Romans, Zagraj in Villese.⁵⁵ Podrejeni funkcionarji borbenih fašijev pa so po končanih zborovanjih morali telegrafsko poročati o poteku zborovanj. Zbore fašistov so organizirali v vseh označenih občinskih središčih v Goriški pokrajini. Glasilo Voce fascista je 2. oktobra podrobno poročalo o vsakem zboru posebej in pri slehernem naglašalo »odločnost ljudstva in fašistov« za sodelovanje z oblastmi pri vzpostavljanju miru in odkrivanju »delikventov, infiltriranih z druge strani meje, ki so širili slovenski iredentizem«, ter zagrozilo s fašistično pravico, ki je neuklonljiva do tistih, ki so gojili bolne ideje.⁵⁶

Akcija goriškega fašizma ni imela nikakršnega učinka pri zajeitvi partizanskega gibanja v pokrajini. Po izdatni vojaški in politični kadrovske pomoči (prihod ubežnikov iz Gonarsa, prihod Loškega odreda, prihod vojaškega in političnega instruktora IO OF, CK KPS in GŠ dr. Aleša Beblerja) ter po prvi pokrajinski partijski konferenci decembra 1942 še je osvobodilno gibanje utrđilo in nezadržno širilo po vsej pokrajini. Protipartizanska akcija je bila predvsem v rokah policije in vojaških oblasti. Fašistična stranka z izjemo legij črnih šrajc, ki so sodelovale z oboroženimi silami, ni imela nikakršne legalne moči za nastopanje. Njene propagandne akcije pa niso bile učinkovite. Mnogo hujše so bile ilegalne akcije, ki so jih proti osvobodilnemu gibanju propagirali nekateri goreči fašisti v pokrajini. Fašistični sekretar v Št. Vidu (Podnanosu) Luigi Lapanja je 26. julija 1942 predlagal oblikovanje protipartizanskih band, ki bi jih vodili organi javne varnosti.⁵⁷ Stanjelski fašistični tajnik Toccafondi se je celo sam ponujal za vodjo ene protipartizanskih skupin, da bi z akcijami maščeval svoje kolege.⁵⁸ Dne 16. julija 1942 je federalni tajnik Molino v tajnem dopisu sporočil sekretarju fašistične stranke Aldu Vidussu: niju, da so po partizanski akciji v Vrhpolju pri Vipavi 10. aprila izpeljali nasilne represalije proti ošebam, osumljenim protifašistične dejavnosti v nekaterih občinah pokrajine. Vodili so jih goriški škvadristi. Posebno ostre so bile v občinah Vipava, Šentvid (Podnanos) in Renče, na ožemlju, kjer je prišlo do uboja Jurija Lavrenčiča in do komunističnih prvomajskih manifestacij. Federalni sekretar je nadalje poročal, da so v teh krajih pretepli nekaj desetih antifašistov; ki so jih potem odpeljali v lokalne zapore. Poročal je tudi, da je škvadristično akcijo spremljala sočasna intenzivna propaganda med tujerodnim prebivalstvom, da bi mu pojasnili, da je bila fašistična akcija naperjena zgolj proti »komunističnim bandam«.⁵⁹ Napade goriških škvadristov podrobneje označujejo tudi ohranjeni spominski zapisi. Marija Brezavšček, rojena Curk iz Poreč pri Podnanosu, ki je bila leta 1942 gospodinjska pomočnica pri Premrlvih v Podnanosu, je v svojih spominskih navedla, da so še isti dan, ko je Janko Premrl napadel Lavrenčiča v Vrhpolju, pridrvili na njegov dom škvadristi in odpeljali starše in starejšo sestro v Gorico v zapor. Curkova je ostala sama z delavci. Življenje je bilo zelo mučno. Fašisti so jih zasliševali, vdiral so v hišo, razdejali in uničevali so gospodarjeve premičnine. Delo so nadaljevali 5. junija. Po končanem šikaniranju so požgali Premrlov dom. Dne 22. julija so v svoji besnosti požgali rojstno hišo Curkove.⁶⁰ V vipavski kroniki je navedeno,

⁵⁴ Prim.: Manifest goriške federacije borbenih fašijev. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo. Voce fascista, št. 43, 24. 9. 1942.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Voce fascista, št. 44, 1. 10. 1942.

⁵⁷ Dopis fašističnega tajnika iz Podnanosa, 26. 7. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁵⁸ Dopis političnega sekretarja G. Toccafondi federaciji borbenih fašijev v Gorici, 3. 3. 1943. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁵⁹ Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁶⁰ Curk Marija, Izjava. Arhiv Goriškega muzeja, M 29/2.

da so po napadu na Lavrenčičeve množično lovili sumljive osebe po Vipavi in okolici in so poleg Premrllovih zaprli še osem oseb.⁶¹ Renški pohod škvadristov je povzročilo praznovanje prvega maja 1942. Pokojni Franc Brumat je zapisal, da so renški mladinci dobili nalogo za praznovanje prvega maja 1942. Alfred Rusjan in Damjan Brumat sta morala postaviti dvometrsko zastavo na cipreso med dvema hišama v Renčah, kjer sta bivala dva zagrizena fašista. Drevo sta pripravila že 29. aprila, naslednjo noč pa sta nanj privezala zastavo. Ta je naslednje jutro v lahнем vetru lepo plapolala in zbudila fašista. Po njunem naročilu so zastavo že zgodaj sneli z drevesa, toda našli so sledi v slani, kjer sta mladeniča hodila. Vodile so do sosedovega vrta. V nedeljo 3. maja so prišli v vas škvadristi iz Gorice z dvema avtobusoma in rešilnim avtomobilom in pričeli loviti osumljene osebe, ki so jih imeli na seznamu, ki ga je najbrž pripravil fašistični tajnik. Aretirali so Stanka Fornazariča, Davida Arčona, Janka Vodopivca, Mila Vižintina, Stojana Vižintina, Franca Martinuča in druge. Aretirane so v kasarni zasliševali in tepli do omedlelosti. Franc Martinuč je za posledicami celo umrl.⁶² Novo ostro represivno akcijo so goriški škvadristi organizirali 16. julija 1942 v Vipavskem Krizu. Sledila je napadu Zgornje Vipavske čete na karabinjersko patruljo med Ajdovščino in Vipavskim Krížem, ko je padel karabinjer Ernesto Chianti,⁶³ eden pa je bil ranjen. Federalni sekretar je poročal, da so ob akciji v občini zajeli in zaprli desetinó oseb, osumljenih zvez s partizani. Razdejali so tudi njihova bivališča, delno z uničenjem notranjščine, delno s požigi. Iz napadenih hiš so odnesli tudi dva radijska sprejemnika, ki so jih darovali vojaški bolnišnici; odnesli so tudi varovalke radijskega sprejemnika za kratko valovno dolžino. Plenili so tudi v župnišču, kjer sta bivala dva duhovnika, ki ju je fašistični sekretar označil za antiitalijana in propagatorja londonskega radia. Molino je še navedel, da so bile tedaj v teku še druge represivne škvadristske akcije v pokrajini.⁶⁴ Šest dni za tem so goriški škvadristi skupaj z oddelki kraljeve vojske izvedli nasilno akcijo v krških šentviške občine, katerih prebivalce so osumili, da so povezani z uporniki. Pohod je bil maščevanje za napad Zgornje vipavske čete na vojaški kamion, ki se je vračal z Nanosa 21. julija 1942. Ob partizanskem napadu je bilo ubitih dvoje častnikov in pet vojakov.⁶⁵ Ubit je bil tudi partizan Anton Nabergoj-Srečko. Med represalijo, ki je sledila, so fašistični napadalci mučili in nato ubili pet domačinov iz Podgriča in enega iz Erzelja. Svojce mladeničev, ki so 28. maja odšli k partizanom, so ponovno zaprli, požgali so nekaj hiš na Lozicah, poropali imetje in živino, ter strahovali vaščane.⁶⁶ Škvadristski napadi so se nadaljevali tudi v letu 1943 (Sempeter po napadu na pilota Zvonimirja Žiberno). Zanje je bilo značilno hudo nasilje. Organi, ki jim je bila zaupana javna varnost, jih niso odobraval. Dne 31. marca 1942 je goriški kvestor v svojem trimesečnem poročilu o gospodarskem in političnem položaju v pokrajini celo navedel, da organi stranke niso vedno v skladu z okoljem in ne s časom, da stranka včasih pretirava s svojo misijo in prehaja meje svojih pristojnosti. Včasih si tudi prisvoja pristojnosti policijskih oblasti in sprejema neustrezne ukrepe, ki povzročajo negodovanje med tuje-rodci, kar prispeva rasti njihovega nasprotja do Italije in režima.⁶⁷

Vsa prizadevanja stranke partizanskega gibanja niso zajezila, nasprotno, domači in svetovni dogodki so se razvijali v škodo italijanskega fašizma. Dne 25. julija je fašizem v Italiji razpadel, poldrugi mesec pozneje pa je kapitulirala še italijanska armada. Oba dogodka sta bila velik mejnik v osvobodilnih prizadevanjih in boju primorskega ljudstva pod Italijo.

⁶¹ Vipava, Topografija NOB, Goriški muzej.

⁶² Brumat Franc, Fornazarič Stanko, Izjavi. Renče, Topografija NOB, Goriški muzej.

⁶³ Prim.: Telegram karabinjerske postaje Ajdovščina, 14. 7. 1942. Arhiv VZI Beograd, fasc. 906/4.

⁶⁴ Dopis federalnega sekretarja Luigija Molina sekretarju PNF Aldu Vidussoniju, 16. 7. 1942. Arhiv IZDG, neregistrirano gradivo.

⁶⁵ Dopis tržaškega federalnega tajnika Pietra Pive prefektu Tamburiniju, 24. 7. 1942. Arhiv IZDG, fasc. 1024 a.

⁶⁶ Izjava Antonije Andlovic, Lozice. Topografija NOB Goriškega muzeja.

⁶⁷ Poročilo kvestorja Goriške pokrajine, 31. 12. 1942. Arhiv VZI Beograd, fasc. 906/5.

Riassunto

IL PARTITO FASCISTA NELLA PROVINCIA DI GORIZIA (1941—1945)

Slavica Plahuta

L'ordinamento politico dell'Italia fascista corrispondeva pienamente a quello amministrativo. Ambedue avevano uguale, e tra loro strettamente collegata, struttura organizzativa. Il supremo organo in provincia era la Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo. Nel periodo di cui si tratta esso era capeggiato da due segretari federali, Luigi Molino e Antonio d'Este. Nella federazione c'erano 49 fasci di combattimento che, secondo l'ordinamento territoriale, venivano riuniti in quindici zone federali; la quindicesima formata da sei gruppi regionali fascisti. La struttura interna del partito fascista e delle organizzazioni di massa da essa dipendenti, furono, nel 1941, conformate con il rinnovato statuto del partito. Gorizia era pure sede della 62 Legione CC NN dell'Isonzo. Nel periodo di cui si tratta essa era capeggiata da Giorgio Caioli Carrara e da Pietro Recci.

Negli anni 1941—1943 la federazione dei fasci di combattimento prestava molta attenzione ai tre problemi fondamentali che allora tormentavano la provincia e il partito.

Dopo aver constatato che la situazione della federazione goriziana e delle sue organizzazioni si presentava difficile specialmente nel contado, il segretario federale si adoperò per riordinare il partito nella provincia al suo interno e a far sì che esso avesse un maggior peso nella vita pubblica. Basandosi sul progetto d'azione formulato nel 1941 operò numerosi cambiamenti di quadri. Numerosi di questi cambiamenti erano dovuti alla riduzione numerica dei quadri a causa della chiamata alle armi. Egli organizzò pure numerose manifestazioni politiche, in collaborazione con le organizzazioni rurali.

Come nel resto d'Italia così pure a Gorizia il partito intervenne attivamente nell'amministrazione economica provata dalla guerra. Formulò numerose proposte e provvedimenti creando alcuni organi propri con i quali ebbe un completo controllo sulla produzione economica, sul consumo e sui prezzi. Introdusse un severo razionamento nella distribuzione dei viveri in base alle cosiddette carte annonarie, nonché il controllo sui prezzi al mercato.

Il partito intervenne attivamente anche nella nuova situazione creatasi in provincia, dovuta al movimento della lotta di liberazione della nazione slovena. Si servì in ciò di mezzi legali, specialmente di propaganda (stampa, opera di convincimento...), però con scarsi risultati. Dopo l'assalto armato partigiano contro la casa Lavrenčič a Vrhpolje presso Vipava (Vipacco) il 10 aprile 1942 il partito intraprese a servirsi anche di mezzi illegali violenti secondo il modello delle spedizioni e degli assalti squadristi degli anni venti. La 62 Legione delle camicie nere collaborava attivamente nella lotta contro i partigiani assieme all'esercito regolare regio e alle forze di polizia.